

Др НОВАК РАЖНАТОВИЋ

ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ У XIX ВИЈЕКУ

Борба српског народа за ослобођење од турске власти и феудалног система национално је осмишљена кроз процес стварања самосталних држава Црне Горе и Србије. Оружаном ослободилачком борбом, у процесу сједињавања племена старе Црне Горе, и уједињења са Брдима, под вођством цетињских митрополита Петровић-Његоша, из Црне Горе је крајем XVIII вијека коначно одстрањена свака ингеренција турске власти. Уједно с тим остварују се у Црној Гори и први трајни органи јавне власти. Српска револуција започета устанком 1804, настављена устанком 1815. године, прокрчила је пут стварању самосталне државе Србије, уз спору али сигурну еманципацију од турске врховне власти.

Различити услови настанка и развитка Црне Горе и Србије и снажно дјеловање интереса и тежњи европских сила према Балкану веома су компликовали њихову сарадњу на циљу који им је био заједнички: ослобођење и уједињење цјелокупног српског народа. Тешка околност било је и то што се између Црне Горе и Србије налазила турска, чврсто држана, територија Новопазарског Санцака.

Одмах по избијању устанка у Шумадији 1804. године, представници брдских и херцеговачких племена упућивали су позиве црногорском владици Петру I да заједнички ступе у борбу против Турака. Вођ устанка Карођорђе и друге старјешине априла и августа 1804. позивали су Петра I на заједничку акцију. Пошто је већ о припремама био обавијештен, Петар I је уочи устанка изражавао спремност да заједнички „скочимо против наших врагова Турака”. Намјеру Петра I, међутим, осујетила је Русија, опомињући га на уздржаност. Русија је та-

да била заокупљена настојањем да створи коалицију са Турском и Аустријом против Наполеонове Француске. Тако црногорски владика није прихватио Карађорђеве позиве за одлучну акцију, нити је подржао намјеру сусједних херцеговачких и брдских племена да се дигну на устанак.

У околностима послије мира у Пожуну 1805, када је Аустрија морала уступити Француској Далмацију и Боку Которску, Русија је настојала да и борбу Црногораца и Брђана и српски устанички покрет користи за борбу против Француза. Црногорци су, пак, почетком 1806. године, у садејству са руском флотом, учинили напор да спријече Аустријанце у запосиједању Боке. Иако су се у Србији развијали догађаји од највећег значаја и за Црну Гору, владика Петар I је ангажовао све црногорске снаге у циљу уједињења Црне Горе и Боке Которске. Успјешно бранећи Боку од Аустријанаца, Петар I средином 1807. неће успјети да се одупре Французима.

Русија је, ступајући у рат против Турске 1807. године, радила на повезивању устаника Србије, Црне Горе, Брда и Херцеговине. Један одред Црногораца и Руса покушао је да заузме тврђаву Клобук у источној Херцеговини, али су Турци, помогнути Французима, тај напад одбили. Акције црногорских и брдских чета према Никшићу и Босни биле су успјешније, значајно утичући што од стране Босне није дошло до напада на Србију.

Продужетак руско-турског рата 1809. године погодовао је јачању српског устанка и подстакао Црну Гору на већу сарадњу са устаничком Србијом. Приликом Карађорђевог продора преко Сјенице код Суводола дошло је до сусрета једног одреда од 350 Брђана и Црногораца са устаницима. Истовремено је Петар I са већим снагама вршио притисак на Никшић. Намјера је била да се устаничке и црногорске снаге споје у рејону Колашина и да се Карађорђе и Петар I састану ради договора о даљој акцији. Но, изненадни турски продор од Ниша принудио је Карађорђа да се са војском врати у Србију. То је утицало да црногорски владика савјетује да се брдска племена уздржавају од већих акција према Турцима у Никшићу и Колашину. Али такође је српски устанак успјешно одолио турском нападу, брдска племена су 1810. наставила оружане акције против сусједних Турака.

У вријеме пропадања Наполеонова царства, Петар I се 1813. поново ангажовао у Боки Которској, што га је опет спријечило да већу пажњу поклони догађајима у Србији. Јаке турске нападе Србија није могла одбити, и у септембру 1813. године поново је окупирана.

Српски устанак војнички је био угушен, али његове револуционарне тековине нијесу могле бити уништене. Иако је Петар I одржавао интензивне везе са Карађорђем и старјешинама устанка, и видио у њему велики интерес за Црну Гору, ви-

ше се ангажовао за Боку Которску, за излаз на море као непосреднији интерес Црне Горе.

Избијање другог српског устанка 1815. године под вођством Милоша Обреновића Петар I такође интензивно прати, шаљући одмах емисаре ради неопходног обавјештења. Ствар Србије сада је кренула сигурнијим правцем постепене али постојане еманципације од турске власти.

По избијању грчког устанка 1821, побуна у Румелији и Молдавији и уопште немира широм Турске, књаз Милош Обреновић, страхујући од већих опасности за Србију, обраћао се за помоћ Петру I. Уколико би дошло до напада на Србију, црногорски владика је истакао спремност Црногораца и Брђана да изврше диверзију према Албанији и Херцеговини. Руска влада је, иначе, због затегнутих односа са Турском, захтијевала најтјешњу сарадњу Србије и Црне Горе, и њихово учешће у рату против Турске који је имао постати „општенародни”.

Политичка сарадња Србије и Црне Горе особито се наметала 20-тих година XIX вијека, када су европске силе водиле војне и политичке акције против Турске. Београд и Цетиње интензивно су контактирали, сједињујући ставове и очекујући корисна рјешења за себе. Руско-турски рат 1828 — 1829. праћен је у Црној Гори надом у безбједнији положај према Турској. И тада је између Петра I и књаза Милоша дошло до интензивне преписке и контаката преко емисара. Ипак су узајамна интересовања и надања на правцу ширег народног ослобођења остала само на томе.

Петар II Петровић Његош нашао је за потребно да књаза Милоша одмах обавијести о смрти свога претходника Петра I (1830), о томе како је он народу тестаментом представљен и да га је овај прихватио.

Користећи се тек признатим аутономним правима Србије и свог насљедног књажевског достојанства, Милош је убрзо почео давати савјете младом и неискусном владару Црне Горе Петру II. Сам је водио политику опреза, тактизирања и надмудривања са Турцима, а Петра II је подстицао да се користи одметништвом од султана скадарског паше и буном муслиманског племства у Босни. Дубоко осјећајући интерес своје земље, Петар II није ступио ни у какво пактирање са одметнутим пашама и беговима. Књаз Милош је 1832. слао Симу Милутиновића -Сарајлију у дипломатску мисију у Црну Гору, и тражио да њени изасланици дођу у Србију ради разговора о даљим односима и политици коју је Србији и Црној Гори препоручивала Русија. Без правог схватања суштине ослободилачке борбе Црне Горе књаз Милош је савјетовао Петру I да не води рат с Турском, одвраћао га 1832. од напада на Зету и Подгорицу, претендујући да се код турских власти појављује као заштитник интереса Црне Горе. Без обзира на неуспјели напад Црногораца и Брђана

на Подгорицу 1832. године, била је то политика која је проистацала из самог бића ослободилачке борбе Црне Горе.

Но, мимо свих политичких и дипломатских односа и рачуна, у духу је дубоке народне узајамности већ организовано прихватање и насељавање већег броја црногорских породица у Србији, нарочито за вријеме неродних година. То је био важан вид помоћи Црној Гори, а с друге стране врло значајан чинилац у животу, борби и општем развоју Србије.

Силазак с власти књаза Милоша (1839) и сина му књаза Михаила Обреновића (1842), и долазак на чело Србије Карађорђева сина књаза Александра Карађорђевића, обрадовали су црногорског влдику Петра II Петровића Његоша. Као велики пјесник, Његош је гајио култ великог вође I српског устанка Карађорђа, и посветио му своје највеће дјело „Горски вијенац”. Његошев националноослободилачки програм — програм уједињења свих Срба — највећу важност придавао је улози Србије. Међутим, национална сарадња Србије и Црне Горе веома је зависила од спољних фактора, од услова за ширу ослободилачку акцију. Много већа и богатија Србија морала је чувати стечене тековине државне самосталности и могла је чекати на стицај околности и услова за енергичнију ослободилачку акцију. Мала и сиромашна Црна Гора, стијешњена у каменитим гудурама, била је осуђена на непрестану оружану ослободилачку борбу, за раздвајање окова турских градова, односно феудалног система. Зато још није било основа за непосредну заједничку национално-политичку акцију.

Грађанска класа Србије, јачајући, настојала је да ослободилачку свијест, у првом реду српског народа, искористи за његово уједињење око саме Србије. Али та мисао већ умногоме губи оно револуционарно обиљежје какво су имали устанци на почетку вијека. Таква политика младе грађанске класе Србије добила је свој програм у „Начертанију” Илије Гарашанина 1844. године. Срж програма јесте теза да јачање Србије треба постићи путем припајања Босне, Херцеговине, Црне Горе и других земаља и крајева Србије. Гарашанинов план био је идеолошки и политички водич у једној оријентацији на дужи рок а у неминовности рјешавања источног питања. Сузбити претензије других сила, у првом реду Русије и Аустрије, била је основна претпоставка за повољан исход Гарашанинова плана. Директно би се план остварио путем савеза балканских народа, у чему је Гарашанин видио не толико средство заједничке борбе колико могућност стварања нове, проширене српске државе. Илија Гарашанин је својим програмом поставио основ велико-српске концепције уједињења свих Срба.

Но, упоредо са изградњом и афирмацијом државе као и династије Петровић-Његоша, план Илије Гарашанина све више ће долазити у опречност с посебним циљевима и интересима Црне Горе. Због слабијег интензитета ослободилачке борбе у до-

ба Петра II, те опречности још нијесу дошле до осјетнијег изражаја.

У току револуционарне 1848/49. године Гарашанин је сматрао да је наступио тренутак за извршење једног дијела његовог програма. Установио је тјешње везе са црногорским владиком Петром II. Тадашњи велики проповједник југословенске мисли Матија Бан дошао је, по поруци српске владе, 1848. у Црну Гору, да би се са владиком Петром II договорио о заједничком националнополитичком раду. Одушевљен идејом ослобођења и уједињења Срба, Његош је безусловно пристајао на све што му је српска влада предложила о заједничком раду. По програму који је по наређењу Гарашанина 1849. саставио Матија Бан, Црна Гора би у датом моменту имала да нападне турску територију која ју је раздвајала од Србије, а тамо би се Црногорцима придружило једно одјељење српске војске. У националнополитичком раду Црна Гора би дјеловала на подручју Херцеговине, Далмације и Арбаније. Но, пошто је револуционарни (а заправо романтичарски) занос спласнуо, одступило се 1850. од акција и покрета на територији Турске.

Када је у Црној Гори уклоњен привид теократизма и проглашена књажевина (1852) са младим и енергичним књазом Данилом Петровићем — Његошем, то је у владајућем кругу у Београду схваћено као „несрећа” за цијели српски народ, јер се поред Књажевине Србије појављују и Књажевина Црна Гора, која ће имати упоредну улогу на заједничком националном задатку и у балканској политици уопште. У националној политици Србија је у то вријеме била неактивна, па су се наде поробљених Срба више управљале према Црној Гори и ангажованом књазу Данилу. Наступало је перманентно ривалство Београда и Цетиња око првенства у ослободилачком покрету Срба и на путу уједињења.

Мала и у планинама стиснута Црна Гора морала је водити активну ослободилачку борбу како би сишла у долине ријека и у вароши и стекла неку минималну основу за живот од властитих извора. Снажно активирање ослободилачке борбе, особито свестрано ангажовање и помагање херцеговачких устаника 50-тих година XIX вијека, стављало је Црну Гору у центар пажње и подстицало наде код неослобођених Срба.

И даље у посебном положају према Турској, са турским гарнизонима у својим градовима, Србија није могла пружити никакву војну помоћ Црној Гори. Не рачунајући на то, књаз Данило је изражавао огорчење због пасивног држања Србије према црногорско-турском рату 1852 — 1853. године, којем искушењу је Црна Гора једва одољела. То је књаза Данила подстакло да ступи у дослух са књажевима Милошем и Михаилом Обреновићем у Бечу, подржавајући их да се врате на пријесто Србије. У Београду су, пак, радили на свргавању књаза

Данила и довођењу на црногорски пријесто сердара Стевана Перовића — Цуце, сестрића владике Петра II, који се школовао у Београду, па су књаз Александар и српска влада у њега имали више повјерења. На обје стране, међутим, све је ишло логиком унутрашњег развоја.

Могућности заједничког рада Србије и Црне Горе све више се компликују упоредо са процесом учвршћивања државне власти у Црној Гори. За преломни моменат у том правцу може се сматрати велика пobjеда црногорског оружја у бици на Граховцу 13. маја 1858. године. Том пobjедом Црна Гора је издејствовала да међународна комисија изврши њено разграничење са Турском, што је означило фактичко признање међународног државног субјективитета Црне Горе. Црногорска пobjеда на Граховцу имала је велики одјек, особито у српском свијету; настаје култ Црне Горе и велико одушевљење њома. У званичном Београду, међутим, настојали су да умање њен значај и уопште успјехе ослободилачке борбе Црне Горе.

Силазак књаз Александра Карађорђевића и „законити“ избор старог књаз Милоша на Светоандрејској скупштини 1858. године није одушевио апсолутистичког црногорског владара књаз Данила, мада је он интимно више цијенио Обреновиће. Црногорски књаз је пажљиво пратио догађаје у Србији и Италији. По савјету француске владе, на коју се послје Париског мира више оријентисао, књаз Данило је намјеравао 1860. да пошаље изасланике у Београд, како би се договорили о покретању српског питања у току рата Аустрије и Француске који се управо очекивао. Међутим, књаз Данило је убијен у Котору 13. августа 1860, а потом, 26. септембра 1860, умро је књаз Милош.

У неизбјежности ослободилачке борбе, један успјели рат против Турске био је једина перспектива за Црну Гору, иначе би била угушена у својим планинама. Тако се Црна Гора 1861. поново ангажовала у новом херцеговачком устанку, упркос савјетима Русије на опрезност и уздржавање. То је изазвало рат са Турском 1862. године, у коме је Црна Гора тешко страдала. Ни овога пута Србија објективно није могла помоћи Црну Гору, али Цетиње је то држало као „издајство“ интереса српског народа. Последице су биле хладни односи и неповјерење између дворова и влада двију земаља.

Послије 1860, за владе кнеза Михаила Обреновића, Србија је важила за центар окупљања балканских држава и народа. Оријентисан на моћну заштиту „православне Русије“, кнез Михаило се као миљеник руског двора наметао за протагонисту ослободилачког покрета балканских народа. Више оријентисана на Француску, Црна Гора се, особито након тешких искушења 1862, налазила у засјенку Србије. Књаз Никола је покушавао да изглади спорове и успостави „срдачне“ односе са српском

владом, али у више политичких мисија, међу којима и мисији удовице књаза Данила кнегиње Даринке, није се превазишло међусобно подозријевање и неповјерење. Сами редовни изливи братске љубави и жеља за заједништвом и слогом ипак су одражавали сазнање о судбинској повезаности народа двије земље.

Но, захтјеви српског јавног мњења и сазрелост српског националног покрета нијесу значили и реалну могућност ширег националног ослобођења и уједињења. Истина, у националним акцијама 60-тих година XIX вијека истицано је позитивно начело да балкански народи сами треба да рјешавају своје проблеме. Али никакав самостални смјер у развоју балканских националних и револуционарних покрета није тада могао рачунати на незаинтересовану наклоност европских влада.

Као центар ослободилачких покрета на Балкану, уз моћну потпору Русије, српска влада Илије Гарашанина је настојала да укрупну црногорску спољну политику потчини својим циљевима. Књазу Николи није вриједило што је стално истицао жртве и резултате Црне Горе у дотадашњим ослободилачким ратовима. Чињеница да је спољна политика кнеза Михаила у суштини представљала трансмисију руске балканске политике књаза Никола се на неки начин морао повиновати. Односе са Србијом он је 1866. регулисао тајним уговором, којим се одрекао пријестола у корист будућег владара уједињене државе кнеза Михаила Обреновића. Међутим, такав уговор о укључењу Црне Горе у будућу српску јединствену државу, жртвујући црногорску династију и државну посебност, реално није обавезивао ни једну страну потписницу. И док је трајао тај „уговорни” однос (1866 — 1868), он фактички није важио, није се у пракси показивао као водич њихових политичких односа и акција. Свака страна водила је самосталну политику борећи се за властите државне и династичке интересе. Савезни уговор између црногорског и српског књаза показао се преурањеним и нереалним, ма колико изгледао основом споразумијевања балканских држава и народа за борбу против Турске. Спољни фактори, особито претензије Аустро-Угарске и Русије, чинили су да сва настојања кнеза Михаила са Црном Гором, Грчком, Румунијом и хрватским и бугарским националним политичарима јалово заврше у архивима. Једини значај тих настојања представљало је то што су били први узор акцији која ће 1912. практично више вриједети.

Међутим, пад владе Илије Гарашанина (1867) означио је промјену спољнополитичке оријентације Србије — на Аустро-Угарску умјесто на Русију, што је битно утицало на спољнополитичку активност Србије. Баш у то вријеме црногорски књаз се ослобађао снажног француског утицаја, и оријентисао се на Русију. Тај фактор снажно је допринио наглом јачању угледа и утицаја Црне Горе у балканским збивањима.

Послије убиства кнеза Михаила (1868) српско Намјесништво водило је неактивну националну политику, па је српски народ, а нарочито Уједињена омладина српска, полагао велике наде у Црну Гору и њенога младога књаза. Наиме, тим „устрепалим душама” изгледало је да је црногорски књаз способан да се стави на чело ослободилачког покрета српског народа и одигра улогу која је била намијењена кнезу Михаилу. Али, обје владе су биле свјесне ограничености својих снага и негативне констелације спољних фактора, па нису могле насјести тако некритичном патриотском заносу омладине и изазвати велику источну кризу.

Рачунајући да и непредвиђено може доћи до ширег ослободилачког покрета на Балкану, српска влада се плашила таквог развоја, како из бојазни од спољног мијешања тако и због улоге коју би у њему могли играти Црна Гора и њен књаз, а особито да то не омете перспективу дугорочних циљева српске грађанске класе. Зато је Намјесништво настојало да своје политичке односе са црногорским књазом регулише једним чврстим писменим уговором. Већ у јакој позицији код руског двора, и са великим угледом код балканских народа, књаз Никола се није хтио потчинити жељама српских намјесника да поново призна првенствену улогу Србије и потчини се њеним државним интересима и аспирацијама. Кад је он одбио да регулише политичке односе према жељи српске владе, намјесници су покушали да жељени политички утицај остваре преко војне конвенције, стављајући војне послове Црне Горе под свој надзор. Црна Гора је иначе била прихватила значајну војну помоћ Србије, укључујући и то да српски официри обучавају црногорску војску. „Али на Цетињу се држало да српски официри не би знали у рату адекватно командовати црногорском војском, која је дугом ослободилачком борбом изградила сопствену, специфичну, тактику, па да њу морају водити домаће старјешине. Видећи у предложеној војној конвенцији опасност по политичку самосталност своје државе, књаз Никола је упорно одуговлачио преговоре, тако да конвенција у верзији Јована Ристића никада није склопљена.

Херцеговачки устанак 1875. запалио је велику источну кризу. Књаз Никола се брзо постарао да устанак стави под своју контролу. То му није било тешко, с обзиром на искуство заједничких борби, јединство циљева и тежњи Црногораца и Херцеговаца из минулих заједничких устанака и ратова. Српска влада, пак, усмјерила је своје претензије према Босни, у којој је такође убрзо избио устанак српског народа. Ангажоване у судбоносним догађајима, владе Србије и Црне Горе морале су се споразумјети о заједничким акцијама и циљевима. Натјеране догађајима, двије владе су након дугих и прекиданих преговора потписале у Венецији 12. јуна 1876. споразум о заједничком сту-

пању у рат против Турске. За разлику од онога из 1866, ово је био споразум за конкретну акцију Србије и Црне Горе. Али, у њему нема ни помена о уједињењу двије државе. Само начелно истакнут је непосредни циљ заједничке борбе — „ослобођење српског народа у Европској Турској”. При томе су Србија и Црна Гора разграничиле сфере могућих посебних дејстава својих војски на једном широком географском простору. Нема, на примјер, никаквог плана о координираном дејству преко Новопазарског Санцака у циљу спајања двије војске. Свака се страна руководила посебним, властитим државним интересима, које је она друга имала да респектује. У томе је превасходно било интересовање Црне Горе за Херцеговину, а Србије за Босну.

Србија и Црна Гора су објавиле рат Турској крајем јуна 1876. Врло брзо се показало да ни једна ни друга није у моћи да оствари свој основни циљ — „ослобођење српског народа у Европској Турској”. Српска војска, концентрисана на југу, претрпјела је пораз код Буниса и стала да узмиче. Црногорска војска, послје неуспјелог напада на Невесиње и пораза њене претходнице на Бишници код Мостара, брзо се повукла из Херцеговине. Да је у овоме покушају, претпоставимо, било успјеха, главне заинтересоване силе, у првом реду Аустро-Угарска, морале би уважити бар један дио таквог резултата. Али немоћ Србије и Црне Горе да поведу успјешну офанзиву против Турске значила је губитак шансе за југословенске народе за пуних 40 година.

За Црну Гору, међутим, било је веома значајно то што је у даљем ослободилачком ратовању показала изванредну отпорност. Блиставим побједама на Вучјем долу и Фундини, и у низу мањих бојева, она се више него одржала, стичући легитимацију за релативно задовољавајуће рјешење свога положаја.

Плашећи се да се ситуација не окрене на њену штету, Аустро-Угарска се споразумјела са Русијом око подјеле интересних сфера. У Рајхштату јула 1876. и Будимпештанским конвенцијама јануара 1877. утврђена је цијена за неутралност Аустро-Угарске у предстојећем руско-турском рату. Русија је одобрила Аустро-Угарској да у погодном тренутку окупира Босну и Херцеговину и обавезала се да неће стварати велику словенску државу на Балкану. О питању Новопазарског Санцака имао се касније постићи споразум између њих.

Још новембра 1876. на интервенцију Русије закључено је примирје између Србије и Турске, које је важило и за Црну Гору. Србија је почетком 1877. закључила мир. Црна Гора је од априла 1877. у савезу са Русијом наставила рат. Одољела је великом турском нападу у љето 1877, затим ослободила Никшић, а крајем 1877. и почетком 1878. и приморски појас од Чања до Бојане са градовима (Бар и Улцињ).

На Берлинском конгресу политичке карте Србије и Црне Горе кројила је углавном Аустро-Угарска. Србија је добила

извјесно проширење на југоистоку. Црна Гора је обликована у сразмјери са ратним добицима — добила је вароши Никшић, Колашин и Подгорицу и окрњени излаз на море са луком Бар. Територија Новопазарског Санџака између Србије и Црне Горе остала је под суверенитетом Турске са одређеном војно-политичком ингеренцијом Аустро-Угарске. Овим је осигуран битан интерес Монархије, да Србија и Црна Гора остану физички раздвојене, да се њихово уједињење у недоглед одложи.

Наде у шире национално ослобођење и уједињење за Црну Гору и Србију и за остале југословенске народе рјешењем у Берлину добиле су, ипак, неке реалније основе и боље изгледе за будућност.

*

Национална политика Србије и Црне Горе послије Берлинског конгреса у крајњој основи и даље је била оријентисана, макар на дужи рок, на пуно национално ослобођење и уједињење. Али њихова тактика и ангажованост у раздобљу 1878 — 1903. биле су другачије и међусобно различите. Србија се веома разочарала у Русију због фаворизовања Бугарске на крају источне кризе. Економски је све више била упућена на Аустро-Угарску, па је и спољнополитички ослонац налазила у Бечу. Црна Гора, међутим, ослоњена на материјалну помоћ и морално-политичку подршку Русије, морала је остати на већој дистанци од Монархије. Јер чвршћим везивањем за Беч, мала и посве заостала Црна Гора била би угушена као жижа националне самосталности међу Србима и Југословенима. Различите позиције према Аустро-Угарској послије 1878. подстицале су постојеће супротности између црногорске и србијанске династије. Коначно оформљење независних и међународно признатих држава Црне Горе и Србије у основи није обеснажило јединство њихових националних идеологија, али је још више истакло њихове династичке супротности и државне посебности.

Први значајнији контакт наших држава послије ослободилачких ратова 1876 — 1878 учињен је на иницијативу кнеза Милана Обреновића и владе Србије марта 1879, који су предложили успостављање сталне дипломатске мисије Србије на Цетињу. Сматрајући да би у вријеме тешког заплета Црне Горе са Турском и Албанском лигом око разграничења, и када нема услова да се покрене нека заједничка национална акција, представник Србије на Цетињу имао само да обавјештава шта се овдје говори, смјера и ради, књаз Никола се изговорио да је Цетиње неподесно и да још нема материјалних услова за дипломатске мисије, иначе да пријестоницу намјерава премјестити у Подгорицу.

Тајном конвенцијом закљученом с Аустро-Угарском 1881. кнез Милан се одрекао националнополитичког рада у Босни и Херцеговини. То се очитовало из чињенице да се кнез и његова влада нијесу ни најмање интересовали за устанак у Херцеговини против аустроугарске окупације 1881 — 1882. године. Награда кнезу Милану била је подршка Беча да се прогласи за краља Србије. Ипак, тим актом, иако симболичним, потврдила се далеко већа снага и значење Србије у Српству у односу на Црну Гору. То је књаз Никола схватио као ударац својој династији и престижу Црне Горе. Вербално поздрављајући проглашење краљевства, иза ријечи радовања и хвале Цетиње је одговарало пријекором и алузијом да се краљевска круна прима из руку Аустро-Угарске, што значи: по цијену одрицања од активнијег националног рада. Мада је проглашење кнеза Милана за краља јако погодило сујету књаза Николе, ових година између њих није долазило до отворених свађа и династичких интрига.

Али када је књаз Никола 1883. најстарију кћерку Зорку дао за жену претенденту на српски пријесто кнезу Петру Караборђевићу, сину кнеза Александра, између књаза Николе и краља Милана дошло је до низа тешких интрига, мржње и непријатељства. Руска влада је одобрила тај брак, цар је дао и нешто мираза за књегиницу Зорку, али све уз услов да књаз строго задржава кнеза Петра у границама легитимних аспирација. Беч је, међутим, књазу Николи скренуо пажњу да би за евентуалне потезе кнеза Караборђевића уперене против пријестола краља Милана сносио посљедице. Одговорио је књаз да ће увијек респектовати интересе Монархије, али јој не може признати право да се мијеша у ствари које се ње не тичу. Подршком Русије, односно књаза Николе, тим браком претендентске позиције кнеза Петра Караборђевића објективно су ојачане. Међутим, кнез Петар ће се и сам уздржавати од сваког рада за чији би успјех имао да захвали своме тасту књазу Николи.

До даљег погоршања званичних односа између Црне Горе и Србије дошло је поводом тимочке буне 1883. године. Један број радикала пребјегао је у Црну Гору, па је краљ Милан посумњао да и сама буна није дошла без неког судјеловања књаза Николе. Чињеница је, међутим, да је у току тимочке буне књаз Никола упозорио кнеза Петра Караборђевића, који је тада био у Паризу, да се ни на који начин не уплиће у догађаје у Србији, како то не би изазвало какво страно мијешање опасно за читаво „српско племе”.

Цетиње је интензивно пратило српско-бугарски рат 1885. Покушај краља Милана да спријечи уједињење Бугарске завршио се његовим поразом на Сливници. Томе се књаз Никола злурадо веселио. С друге стране, јачање бугарских позиција према Македонији посредно је штетило аспирацијама књаза

Николе према Новопазарском Санцаку и Метохији — на које претендује и Србија.

Радикалска и карађорђевићевска опозиција последије угушења тимочке буне, и особито након пораза краља Милана на Сливници, развијала је агитацију из Црне Горе и Бугарске са циљем да уздрма режим у Србији. Никола Пашић и црногорски емигрант познати војвода из херцеговачког устанко Пеко Павловић слали су тајно своје људе из Бугарске у Србију, протурали прогласе, формирали наоружане групе које су долазиле до граница Србије са циљем да изазову буну против режима краља Милана. Сличне пријетње долазиле су и од групе од око 150 радикалских емиграната у Црној Гори на челу са познатим ужицким протом Миланом Бурићем. Од 1884. до 1888. краљ Милан и његова влада стално су били посједнути страхом од упада радикалско-црногорских и карађорђевићевских чета из Бугарске и Црне Горе у Србију. Ова интензивна провоцирања краља Милана коинцидирала су са међународном кризом насталом након уједињења Бугарске, па су и руска влада и књаз Никола дискретно подржавали дух српске опозиције, како би у случају конфлрације на Балкану подупрли преврат, односно остварили алтернативу проаустријском режиму краља Милана. Иако се из те радикалско-црногорско-карађорђевићевске агитације и пријетњи није ништа директно догодило, то је, уз неуспјехе у спољној политици и скандала развода брака са краљицом Наталијом, натјерало краља Милана на абдикацију 22. 02. 1889. године. У Црној Гори је та абдикација званично гледана као чисто унутрашња ствар Србије. Али се у кругу књаза Николе није скривало задовољство.

Одлазак краља Милана по себи је дјеловао у правцу извјесног побољшања званичних односа између Србије и Црне Горе. До стварнијег побољшања долази у другој половини 1889. године. Услјед страховито неродне године у Црној Гори, на молбу званичног Цетиња српска влада је примила и населила у топличком округу преко 1.000 најсиромашнијих црногорских породица. Црна Гора је изражавала братску захвалност Србији и снажно се манифестовала она династичким међусобицама непомућена, дубока узајамност осјећања и интереса народа обију земаља.

Године 1890. књаз Никола и његова влада постигли су договор са Намјесништвом и владом Србије за заједнички националнополитички рад међу Србима у Турској. Наиме, требало је дотадашње фанариотске владике у Призрену и Скопљу замијенити владикама Србима. Двије владе су повеле политичку борбу за такозвани респективни уплив на територији Турске — у Новопазарском Санцаку, Косову и Метохији. Циљ је био да се преко цркве дискретно спроводи политички утицај влада Србије и Црне Горе, да се подстиче и јача национално ослободилачка ми-

сао у тим неослобођеним крајевима. Подршком цркве, ширење мреже српских основних школа биће једно од основних средстава за афирмацију националне политике Србије и Црне Горе у тим крајевима.

У Цариграду су међутим, представници двије владе наишли на снажан отпор Васељенске патријаршије, која је, преваходно из материјалних интереса, настојала да своје клерике поставља за епископе у старој Србији и Македонији. Порта је у значајној мјери респектовала расположење Патријаршије, па је ствар ишла врло тешко. Но, Русија је, полако ревидирајући своје санстефанске склоности у стварима источног питања, снажно подржавала Србију и Црну Гору да намјесте Србе за епископе у Призрену, па и Скопљу. Најзад, пошто је умро фанариотски митрополит Кир Милентије, за митрополита у Призрену Васељенска патријаршија је почетком 1896. поставила Србина Дионисија Петровића. Нови митрополит у Призрену био је стипендиста српске владе у богословији Цариградске патријаршије на Халти, па је као зналац грчког и турског језика прихваћен и од Порте. Црногорској влади се Дионисије препоручивао да ће се епископ залагати за њене уже интересе и претензије према Новопазарском Санџаку и Метохији. У ово вријеме бугарска влада је појачавала активност према Македонији, а Бугарски егзархат настојао је да се измири са Цариградском патријаршијом, што је представљало велику пријетњу претензијама Србије на Македонију. Зато српска влада веома држи до тога да Црну Гору има уза се, дјелујући да владика Дионисије буде обазрив према посебним жељама и аспирацијама Црне Горе.

Како је краљ Александар Обреновић 1893. узео сву власт у своје руке, убрзо је услиједио позив књазу Николи да га посјети у Београду. Рачунајући своју династију много старијом а и заслужнијом у Српству, и по животном добу много старији од краља Александра, књаз је оклијевао да се одазове позиву. У јесен 1894. године дошло је до сусрета краља Александра и књазу Николе у Петрограду, приликом сахране руског цара Александра III. Владари су један другом обећали да ће отклањати све оно што је њихове домове завањало, да у својим државама неће дозволити никакво политичко дјеловање против друге стране.

Згодан повод за нове контакте била је ратификација трговинског уговора између Србије и Црне Горе почетком 1896. Трговински промет између ове двије земље, саобраћајући заобилазно преко Аустро-Угарске, биће готово безначајан. Најважнији резултат посјете краљевог изасланика генерала Милована Павловића Цетињу било је стварно покретање идеје о размјени посјета владара.

Након даљих преговора књаз Никола је прихватио да због нижег владарског ранга први иде у посјету краљу Алек-

сандру. А да би се некако задовољила сујета књаза Николе као много старијег по годинама итд., краљ Александар се први анонсирао изјављујући како жели да у јесен 1896. присуствује прослави 200-годишњице династије Петровић-Његоша.

На Видовдан 15. јуна (28. јуна) 1896, дошавши возом мађарске жељезнице, у Београду су се загрлили књаз Никола и краљ Александар. Посјета је била богато испуњена свечаностима: помен косовској успомени у Саборској цркви, посјета Академији наука, Великој школи, Војној академији и др. У запаженој здравици на свечаној вечери 17 (29) јуна књаз Никола истиче како „српски народ и данас вапије за слободом... а српски владари дужни су да га усправе и поведу правцем његових праведних тежњи.” Слогу, у акционом јединству, двају владара књаз Никола је сматрао за основни предуслов за остварење историјског задатка — ослобођење свих Срба. Под тим се у ствари подразумева да владар Црне Горе мора бити уважен као равноправни протагонист са владаром Србије на томе историјском путу и задатку.

Политички договор који су постигли министри иностраних дјела владари су одобрили: да се Србија и Црна Гора удруже против свакога ко би насрнуо на права српског народа, било од стране Аустро-Угарске, Турске или Бугарске, али за сваки корак који би убудуће имали заједнички предузети — требаће да се претходно договоре. Од непосредног ефекта таквог „договора”, међутим, могла је бити само сагласност двије владе да наставе дипломатску акцију у Цариграду, уз потпору руске владе, за постављање Србина за митрополита у Скопљу. Иначе, природно јединство националних интереса и циљева Црне Горе и Србије обезбеђивало је јединство ослободилачких акција без обзира на стање односа између династија и влада. Зато је њихов „договор” и могао бити тако формално необавезан.

Посјета књаза Николе Београду завршила се 18 (30) јуна. По спољном дејству била је величанствена, а по патриотском утиску на савременике и веома ефектна.

Краљ Александар је најавио посјету књазу Николи на Бурђевдан 1897 — на крсну славу Петровић-Његоша. Уочи крајева доласка успостављени су једностранни дипломатски односи између Србије и Црне Горе, тј. само је краљ Србије акредитовао изванредног и опуномоћеног министра при двору књаза Николе у личности генерала Јеврема Велимировића.

Долазак и боравак краља Александра на Цетињу 23 — 26. IV (5 — 8. V) 1897, иако скромнији по програму од оног у Београду, био је лијепо испуњен и угодан.

Политички разговори водили су се о питању будућег наслеђа остатака Турског царства на Балкану. Претензије обје стране ишле су на простор Новопазарског Санџака, Косова и Метохије, Македоније и Албаније. Преговори о респективном

упливу и претензијама на тај простор разбили су се око самога Призрена, на који је књаз Никола претендовао као на сферу аспирација његових „дједова и прадједова”. Одбијајући то, краљ Александар је инсистирао да су за Призрен везане „нај-светлије успонне старе српске државе”. На крају је питање привидно остављено отвореним — да краљ Александар тобоже накнадно консултује политичке странке у Београду, па да ће се „вјероватно” прихватити црногорски предлог.

Иначе, одјек владарских састанака у Београду и на Цетињу у српској и југословенској јавности био је снажан. Тајна нагабања владара о интересним сферама значила су само тежње владајућих кругова обију страна да обезбиједе своје уже класне интересе и циљеве у будућности. Манифестације патриотизма и ослободилачких тежњи народа по себи су значиле негацију династичких сваба и ривалства.

Убрзо после братимљења у Београду и на Цетињу, односи између двију династија и влада су захладњели. Краљ Милан се вратио у Београд октобра 1897. и заузео положај врховног команданта српске војске. Нову владу образовао је Владан Борђевић, узимајући и ресор спољних послова. У условима утврђеног *status quo*-а на Балкану, када се Русија све више ангажовала на Далеком истоку, Монархија је имала могућности за снажније дјеловање. Тиме се добрим дијелом и објашњава повратак краља Милана у Србију.

Са србијанске стране однос према Црној Гори у периоду 1897 — 1900. познат је по скандалозним памфлетима адресованим превасходно на личност и породицу црногорског књаза Николе. Памфлете су инспирисали и финансирали краљ Милан, Владан Борђевић и београдска полиција, а са стране их је подстицао и помагао аустроугарски поглавар Босне и Херцеговине Венијамин Калај. Смисао и циљ памфлета био је да се изношењем прљавог веша, а још више путем измишљотина, нанесе ударац дотадашњем угледу и популарности књаза Николе међу Југословенима, а особито међу Србима.

Врхунац затегнутости између дворова и влада Србије и Црне Горе било је безобзирно масовно прогоњење Црногораца, Ђака и студената, као и насељеника, из Београда и Србије након ивандањског атентата на краља Милана 1899. године. Заједно са радикалима Црногорци су били бескомпромисни борци против аутократског режима у Србији. Покушај атентата на краља Милана послужио је и краљу Александру као добар изговор за беспоштедну хајку у којој су Црногорац и радикалац били синоними, непријатељи поретка и круне.

Но женидба краља Александра старијом дворском дамом Драгом Машин јула 1900. године, и оставка кабинета Владана Борђевића, као и краља Милана на положај врховног команданта војске, означили су одређени унутрашњи и спољнополитички

заокрет у Србији, што најбоље илуструје чињеница да се руски цар примио кумства Александра и Драги.

Односи влада Србије и Црне Горе полако су се нормализовали. Осим одласка краља Милана и Владана Борђевића, наишла је и прилика да се двије владе заједнички супротставе плану Аустро-Угарске да изгради жељезничку пругу од Босне преко Новопозарског Санџака за Солун, супротстављајући томе план да се изгради жељезница која би везивала Србију и Црну Гору са изласком на Јадранско море. Двије владе су обновиле сарадњу и на постављању српског митрополита у Скопљу, што су и постигле 1901. године.

На ужем, династичком плану, међутим, краљ Александар ће понијети смртну мржњу према књазу Николи, који је преко својих кћерки удатих на руском двору тешко интригирао и битно утицао да цар и царица коначно одбију пријем српског краљевског пара. Књаз Никола није бирао средства да лично напаости краљу Александру. Њега је све јаче притискивало питање будућности његове династије, са којом је идентификовао сами опстанак Црне Горе као самосталне државе. Добро је разумио да га у Београду не држе ни за релевантног, а камоли равноправног партнера. Али нужност потпунијег државног остварења Црне Горе природно и недоступно је силила књаза Николу на заједнички рад са управљачима Србије у свим питањима која се тичу даље ослободилачке борбе свих Срба и Југословена.

Опасност за династију и државну самосталност Црне Горе књаз Никола је покушавао отклонити споразумом са Србијом о подјели „зона уплива” у европској Турској. Тога ради је намјеравао да се још једном обрати краљу Александру, али је одустао оцјењујући да је положај династије Обреновића неповратно изгубљен.

Мајски преврат 1903. године у Београду, убиство краља Александра и краљице Драге од групе завјереника и долазак на краљевски пријесто Србије кнеза Петра Карађорђевића, зета књаза Николе — донијели су само привремено и површно побољшање међудинастичких односа Србије и Црне Горе. На путу уједињења Црне Горе и Србије брига за властиту династију биће још већа преокупација књаза Николе у односима са династијом Карађорђевића.